

seniyye-i âsafâne”; sadâretin başvekâlete çevrildiği sıralarda yazılanlarda ise “tezkire-i seniyye-i vekâlet-penâhî” ifadelerine rastlanır. Fakat bunun başına mutlaka, iradeden iradeye değişen “reside-i enâmil-i ihtirâm olan”, “hâme-pîrâ-yı ta’zîm olan”, “enmile-pîrâ-yı tekrîm olan”, “zîver-i dest-i ta’zîm olan” vb. birer ibare eklenir. Eğer arz tezkiresiyle birlikte takdir, mazbata vb. belge veya belgeler varsa bunlardan da bahsedilir ve hepsinin birlikte padişaha sunulduğu, “İşbu tezkire-i âsafâneleri atabe-i felek kevkebe-i cenâb-ı cihândârîye arz u takdîm birle” vb. şeklindeki bir ifadeyle bildirilir. İradelerin bazılarının bu kısmında “âsafâne” yerine “hidîvâne” tabirinin kullanıldığı da görülür. Bu kısmın ardından padişahın tezkire ve eklerini görüp incelediği, “man-zûr-ı şevket-mevfûr-ı cenâb-ı cihanbânî buyurularak” vb. formüllerle belirtilir. Bu kısa nakil rûknü, “ve” kelimesiyle padişahın iradesinin bildirildiği emir rûknüne bağlanır ve arzedilen konuya göre cevap da değiştirdi. Eğer arz tezkiresinde padişaha sadece yapılan bir muamele hakkında bilgi veriliyorsa irade herhangi bir emir ihtiva etmezdi. Padişaha arzedilen husus, yabancı bir devlet hükümdarına gönderilecek nâme yahut tasdiknâme metni gibi bir şeyse gönderilen müsvedelerin uygun bulunduğu belirtilir; atıyye, memuriyet tevcihi konularında sunulan arz tezkireleri belli kalıplar kullanılarak cevaplandırılırdı. II. Abdülhamid devrinde (1876-1909), iradenin emir kısmında padişah için kullanılan “cenâb-ı mülûkâne”, “cenâb-ı pâdişâhî” gibi sıfatların yerini “cenâb-ı hilâfet-penâhî” veya “hazret-i hilâfet-penâhî” almıştır. Emrin bildirilmesinden sonra sadâretten yollanan evrakın takımıyla iade edildiğine, “leffen iâde kılınmış olmağla” şeklinde bir ifade ile mutlaka işaret edilir ve irade, “Ol babda emr ü ferman hazret-i veliyyü’l-emrindir” cümlesiyle bitirilirdi. Padişahın herhangi bir müracaat olmaksızın bir mesele hakkında verdiği emrin mâbeyn başkâtibi tarafından sadrazama bildirilmesine “re’sen irâde-i seniyye” adı verilirdi. Re’sen iradeler, devlet işleriyle ilgili konular yanında imtiyaz tevcihi, bazı tayin ve terfiler, rütbe, nişan ve madalya verilmesi için de çıkabiliyordu.

2. Hususi Mâruzat Üzerine Sâdır Olan İradeler. Bunlar, ilkinden farklı olarak arz tezkiresi hâmişine değil “Başkîtabet Dairesi” başlıklı bir kâğıda yazılır ve içinde de iradenin hususi mâruzat üzerine sâ-

dır olduğu belirtilirdi. II. Meşrutiyet’ten sonra, yani Sultan Reşad ve Vahdeddin devirlerinde arz tezkiresi hâmişine mâbeyn kâtibi tarafından yazılmış iradeler devam etmekle birlikte kanunnâme ve kararnâmelerin Bâbiâli’de hazırlandıktan sonra sadrazam ve ilgili nâzırdan başka padişah tarafından da kabulü gerektiğinden bunlara, “Meclis-i Umûmî’nin ictimâında kânûniyeti teklif olunmak üzere işbu kararnâmenin mevki-i mer’iyyete vaz’ını irâde eyledim” cümlesi konularak imzalanmaya başlanmış, böylece üçlü imza usulü getirilmiştir. Ayrıca hânedandan olanlara verilen rütbe ve nişanlar dolayısıyla sâdır olan iradelerle bazı tayinlere ait iradelerde de padişahın imzası bulunmaktadır. Bu tip iradeler bir nevi kanun sayıldığından kimin tarafından yürütüleceğine de iradenin altında işaret edilmiştir. Sultan Reşad’ın imzasını iradenin sol altına atmasına karşılık Vahdeddin’in imzasının iradenin sol üst tarafında yer aldığı görülmektedir.

Arz tezkiresi hâmişindekilerle beyaz üzerine yazılan iradelerde kâğıdın kullanılışı da farklıdır. Birincilerde irade, kâğıdın alt yarısına yazılan arz tezkiresinin altına ekseriya sağ üst sol alt istikametinde eğik olarak yerleştirilmiştir. Kâğıdın bu kısmının yetmemesi halinde işaret konarak üst kısımdaki boşluğa, fakat bu defa sağ alt sol üst istikametinde devam edilmiştir. İradenin arz tezkiresinin altına yazılması, sadrazamdan daha aşağıda bir mevkiide bulunan mâbeyn başkâtibi tarafından kaleme alınmasındandır.

Tarih ve imza hususunda arz tezkireleriyle iradelerde paralellik görülür. Mehmed Emin Rauf Paşa’nın sadâretindeki kısa bir dönem istisna edilirse Tanzimat sonrasına kadar iradelerde tarih bulunmazdı. Tarih atılmaya başlandıktan sonra da uzun zaman sadece hicrî tarih kullanılmış, 1878’den sonra hicrî tarihin yanına muhakkak rûmî tarih de ilâve edilmeye başlanmıştır.

Rauf Paşa ve onu takliden mâbeyn kâtibi sadece tarih atmakla kalmamışlar, bazı arz tezkireleri ve iradelere mühür basmayı da denemişlerdir. İradelere imza konulmasına XIX. asrın son çeyreğinde başlanmıştır. Bununla beraber 1295’te (1878) imzalı iradeler yanında hâlâ imzasızlara da rastlanmaktadır. Sultan II. Abdülhamid ve onun ardından tahta çıkan Mehmed Reşad ve Vahdeddin’in saltanatlarında ise iradelerde daima mâbeyn başkâtibinin imzası bulunmaktadır.

İradelerin yazısı XIX. yüzyılın karakteristik hattı olan rik’a ve çoğu rik’a kırmasıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *HH*, nr. 19283, 43114; BA, İrade tasnifi; BA, *DÜİT*; BA, *Y.EE* tasnifindeki iradeler; BA, *Y.A.HÜS* tasnifindeki iradeler; Mehmed Tefik, *Üsûl-i İnşâ ve Kitâbet*, İstanbul 1307, s. 413-415; İliber Ortaylı, “Osmanlı Kançılıryasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatikasının Bazı Yönleri”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri-Bildiriler*, İstanbul 1988, s. 162; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994, s. 183-192.

MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU

İRAN

(ایران)

Ortadoğu ile Orta Asya’nın yüksek düzlükleri arasında yer alan ülke.

- I. FİZİKİ ve BEŞERİ COĞRAFYA
- II. TARİH
- III. KÜLTÜR ve MEDENİYET

İran geniş yüzölçümü (1.643.000 km²) ve kalabalık nüfusu ile (1998’de 61.839.435) dikkat çeker. Başşehir Tahran, günümüzde halkın % 15’inin yaşadığı 8.500.000 nüfuslu büyük bir şehirdir. 1979’da şahlık rejimine son verildikten sonra kurulan İran İslâm Cumhuriyeti’nde nüfusu milyonu geçen diğer büyük şehirler Meşhed (1.500.000), İsfahan (1.300.000) ve Tebriz’dir (1.100.000).

I. FİZİKİ ve BEŞERİ COĞRAFYA

Dağlık bölgelerin hâkim olduğu ülke toprakları fizikî ve beşerî coğrafya bakımından iki kategoriye ayrılır. Yazın oturulan yüksek-soğuk alanlar (serdsir / yaylak), kışın oturulan alçak-sıcak alanlar (germsir / kışlak). Şehirler ve köylerin tamamına yakını bu iki tür arazinin ortasındaki dağ eteklerinde yer alır. Büyük bir kesimi 1000-1500 m. arasında değişen, yükseltisi nâdiren 600 metreye kadar düşen ve içinde çok sayıda çöküntü çukuru bulunan İran yaylası kaplar. Kuzeydeki Deştikevir çölü ile güneydoğudaki Deştîlût çukurluğu dünyanın önemli çöllerindedir. Bazı çukurların içinde genelde suyu aşırı derecede tuzlu olan göller bulunur; Urmîye gölü bunların en büyüğüdür. İran yaylasının kuzeyinde Elburz, doğusunda Kopet ve Horasan, batı ve güneyinde Zağros dağları yer alır; en büyük yükseltiler Demâvend (5610 m.), Âlemkûh (4850 m.) ve Zerdkûh (4547 m.) doruklarıdır. Ülkede sık sık, dağları çevreleyen ve İran yaylasını yaran büyük faylar ve Sebelân, De-

mâvend gibi yanardağlar sebebiyle depremler meydana gelir.

Yarı 300 milimetreden az yağış alan İran kurak bir ülkedir; sadece Hazar eyaletlerine bol miktarda yağmur düşer (Bâbülser'de 1197 mm.). Tahran-İsfahan hattının doğusunda yağışlar 200 milimetrenin altında iken Batı ve Kuzey İran nisbeten nemlidir. Sıcaklıklar güneyde bazan 50 dereceyi bulur. Kışlar, kara ikliminin hâkim olduğu batıda ve kuzeyde uzun ve sert geçer (ocak ayı ortalaması Tebriz'de 1,7°; Tahran'da 3,3°). Toprakların büyük bir kısmı (% 67) suları okyanuslara ulaşmayan kapalı havza durumundadır. İran yaylasının yüksek kesimlerinden doğan ve Hazar denizine dökülen Sefîdrûd bir tarafa bırakılacak olursa diğer dâimî akarsular, Elburz dağlarının nemli yamaçlarından inerek Hazar denizine ulaşanlarla Zağros dağlarından Hûzistan ovasına ve Basra körfezine doğru akan büyük nehirlerdir. Ülkenin kendine has ve zengin bir bitki örtüsü vardır. Bu orijinallığı Avrupa-Sibirya, Hint ve Arap-Akdeniz flora bölgeleri arasındaki kavşakta yer almasından kaynaklanır. Or-

manlar ülke topraklarının % 11'ini kaplar. Bitkiler gibi hayvanlar da çok çeşitlidir.

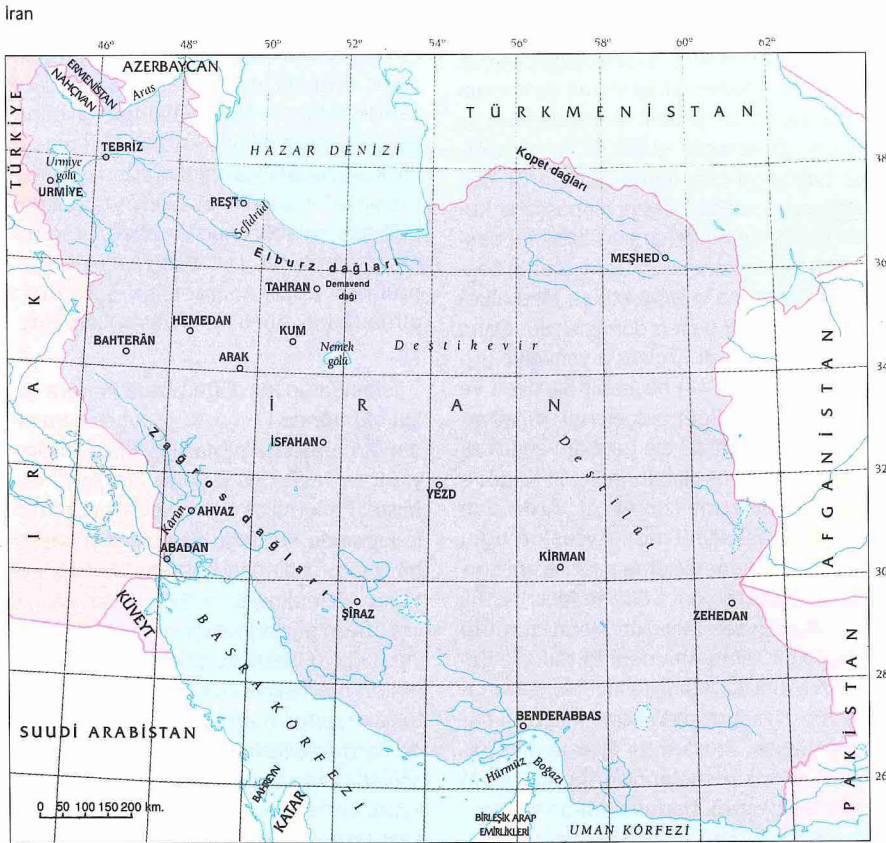
İran, 1950'li yıllardan itibaren komşu ülkelerin çoğuyla mukayese edilebilir seviyede (yılıda % 2,5) güçlü bir nüfus artışına sahne olmaktadır (1956'da 18,9 milyon; 1976'da 33,7 milyon; 1998'de 61,8 milyon). Halkın % 67'si, toprakların % 27'sini meydana getiren kuzeybatı bölgelerinde yaşar. Şehirleşme de nüfus artışıyla birlikte 1950'lerde başlamış ve 1950'de nüfusu 100.000'in üzerinde olan sadece dokuz şehir mevcutken 1991'de bu sayı kırk yediye çıkmıştır. Etnik yapı çok karışıktır (Fârisî, Türk, Kürt, Ermeni, Belûcî, Afgan); Fârisî asıllılar en büyük kitleyi oluşturur (% 50); resmî dil Farsça'dır. Nüfusun yaklaşık % 20'si Türkçe konuşur. Fârisî asıllı olmayan etnik gruplar ülkenin merkezine uzak yerlerde, daha çok sınır bölgelerinde yaşamaktadır. Beşerî coğrafya, gelişmiş kırsal kesimlerle nüfusun yarıdan fazlasının yaşadığı şehirler arasında büyük bir zıtlık gösterir.

Çalışan nüfusun % 29'unun (3,3 milyon kişi) uğraştığı tarım millî üretimin %

13'ünü sağlamaktadır. Bu sektöre ayrılan 17 milyon hektar arazinin % 44'ünde sulu tarım yapılır. Büyük ekim alanları ülkenin kuzeyinde ve Hûzistan'da yer alırken sadece tarıma elverişli toprakların % 4'üne sahip olan Hazar vilâyetleri üretimin dörtte birini temin eder. Ürünler çok çeşitli ise de tarım arazilerinin dörtte üçünü tahıl kapsar (yıllık buğday 4 milyon ton, arpa 1,5 milyon ton, pirinç 1 milyon ton). İran, hayvancılık alanında yetiştirdiği 53 milyon küçük baş hayvanla önemli bir ülkedir ve ovalarla yaylalar arasında gidip gelen sürü sahibi göçebelerin sayısı bakımından Moğolistan'dan sonra dünyada ikinci sırayı alır. İran'ın petrole dayalı olmayan işletmelerinin en büyük kısmı tarım ürünleri üzerindedir. Özellikle Hazar denizinde havyar için mersin balığı, Basra körfezinde karides ve Hint Okyanusu'nda ton balığı avcılığı yapılır.

Mescidisüleyman'da petrol bulunmasından (1908) sonra İran'ın tarihi değişti. İngiliz-İran şirketi Oil Company'nin işlettiği bu doğal zenginlik 1951'de Muhammed Musaddık hükümeti tarafından millileştirildi. 1953'te İran Petrolleri Millî Şirketi yerini İngiliz ve Amerikan şirketlerince idare edilen milletlerarası bir komisyona bıraktı. Özellikle Hûzistan bölgesindeki Ahvaz, Geçsârân ve Âğacârî yakınlarında ve Basra körfezinde üretim 250 milyon tona kadar çıktı; İran-İrak Savaşı'nın (1980-1988) ardından 65 milyon tona kadar düştü. Hazar denizinin önemli petrol kaynakları henüz tam olarak değerlendirilmiş değildir. Üretim kapasitesi 1978'de günlük 7 milyon varilken 1990'dan itibaren günlük 4 milyon varilden aşağıdır. Harg adası yükleme tesislerinden yapılan ihracat, iç tüketimin hızlı artışından sonra azalmakla birlikte İran Devleti'ne 15 ile 18 milyon dolarlık bir gelir sağlamaktadır. Abadan'daki dünyanın en büyük petrol rafinerisinin İran-İrak Savaşı sırasında tamamen tahrip olmasından sonra rafinerilerin ülkenin iç kısımlarında inşa edilmesi siyaseti yoğunluk kazandı (Tahran, İsfahan, Tebriz, Erâk). İran, aynı zamanda dünyanın ikinci doğal gaz rezervlerine ve bilhassa Kirman'da çok farklı maden yataklarına sahiptir (çinko, barit, uranyum, demir, kömür). 1985'ten beri işletilen Şarşesm bakır madeni dünyanın en zengin bakır yataklarından biridir.

1965'ten itibaren sanayi yatırımlarına harcanan petrol geliri İran'ın uygun alt yapılarla donatılmasını sağladı (elektrik, karayolu, demiryolu, telekomünikasyon). Sa-

neyde çalışanlar (1947'de sadece 100.000 kişi) 1986'da faal nüfusun dörtte birini teşkil ediyordu. 1979'dan itibaren uygulanan yeni iktisadî siyaset, İran-İrak Savaşı ve Amerikan ambargosu sanayinin gelişmesini yavaşlattı ve yabancı sermayeyle olan ilişkileri sınırladı. İşletmelerinin yarısına yakını Tahran-Kerec bölgesinde bulunan İran sağlam bir sanayi altyapısına sahiptir. Üretimler en ağırdan tüketim mallarına kadar çok çeşitlidir: Çelik, otomotiv, elektrikli ev aletleri, makine, alüminyum ve kimya sanayii gibi. Aktif sanayi politikası Kirman, Zencan, Kazvin, Simnân, Kum ve ülkenin güneyinde Arap yarımadası ile Hint Okyanusu'na açılan Benderabbas gibi yerlerde yeni sanayi tesislerinin geliştirilmesini sağladı.

İç ulaşım genelde karayoluyla gerçekleştirilmektedir. İkinci derecedeki mahallî yollar, kamyonların ve otobüslerin çok yoğun biçimde çalıştığı otoyollardan daha yaygındır. Komşu ülkelerle karayolu bağlantısı iyi değildir; tek büyük milletlerarası karayolu Türkiye'den gelir. Sınırdaki diğer noktalar sadece mahallî veya bölgesel ulaşımı sağlar. Hazar'ı Basra körfezine, Meşhed'i Türkiye sınırına ve Tahran, İsfahan, Kirman, Benderabbas'ı birbirine bağlayan hatlar ülkenin en önemli demiryolu arterleridir. 1966 yılında Türkmenistan demiryolu ağıyla kurulan bağlantı, Orta Asya ülkelerinin dışarıya ve Hazar denizine açılmalarını sağlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

P. English, *City and Village in Iran: Settlement and Economy in the Kirman Basin*, Madison 1966; V. Mantel, *Les tribus du Fars et la sédentarisation des nomades*, Paris-La Haye 1996; *The Land of Iran* (ed. W. Fisher), Cambridge 1968; P. Vieille, *La féodalité et l'état en Iran*, Paris 1975; J. Momeni, *The Population of Iran, a Selection of Readings*, Honolulu 1977; H. Katouzian, *The Political Economy of Modern Iran: 1926-1979*, London 1981; E. Hooglund, *Land and Revolution in Iran: 1960-1980*, Austin 1982; M. Bazin - C. Bromberger, *Gilân et Âzarbâjân oriental. Cartes et documents ethnographiques*, Paris 1982; *Le fait ethnique en Iran et en Afghanistan* (ed. I. P. Digard), Paris 1988; P. Fontaine, *Le tapis persan ou le jardin de l'éternel printemps*, Paris 1990; Popoli-M. H. Yazdi, *Le nomadisme dans le nord du Khorassan, Iran, Téhéran-Paris 1991; Tahqiqât-e jografîyâ-i-Recherches géographiques* (ed. Popoli - M. Yazdi), Mashhad, ts.; J. Amuzegar, *Iran's Economy under the Islamic Republic*, London 1993; A. Schirazi, *Islamic Development Policy. The Agrarian Question in Iran*, London 1993; J. H. Bamberg, *The History of the British Petroleum Company: The Anglo-Iranian Years: 1928-1954*, Cambridge 1994; *L'économie de l'Iran islamique entre l'état et le marché* (ed. Th. Coville), Paris-

Téhéran 1994; J. P. Digard v.d.gr., *L'Iran au XXe siècle*, Paris 1996; M. Bazin, "Qom, ville de pèlerinage et centre régional", *Revue géographique de l'est*, XIII, Nancy 1973, s. 77-136.

BERNARD HOURCADE

II. TARİH

1. Başlangıçtan Müslümanlar Tarafından Fethine Kadar. İranlılar'la ilgili bilgilere tarihte ilk defa milâttan önce IX. yüzyıla ait Asur kaynaklarında rastlanmaktadır. Bu kayıtlardan, Ortadoğu'ya göç eden Hint-Avrupa kavimlerinden olan Medler'in Urmiye gölünün güneydoğusunda, Persler'in ise batısında oturdukları anlaşılmaktadır. Persler daha sonra güneye indiler ve bugün Fars adı verilen bölgeye yerleştiler. Zamanla bir imparatorluk kurarak sınırlarını genişleten Medler, Persler'i kendilerine tâbi kılarak Asurlular'a karşı bir ittifak oluşturdular, İskitler'i yenilgiye uğrattıktan sonra Bâbilliler'le birlikte Asur İmparatorluğu'nu çökerttiler. Böylece genişlemeye devam eden Medler doğuda bugünkü Tahran'ın bulunduğu yere kadar geldiler, daha sonra kuzeye yönelerek İrmîniye'yi hâkimiyetleri altına aldılar. Kültür yönünden Mezopotamya medeniyetlerinin etkisi altında kalan Medler, Astyages döneminde (m.ö. 580-550) çökmeye başladılar ve tarihe karıştılar.

Persler'in soyundan gelen diğer birçok krallık gibi Medler'e tâbi olarak varlıklarını sürdüren Ahamenîler, II. Kyros (Büyük Cyros) döneminde güçlü bir imparatorluk haline geldiler. Pers kabilelerini birleştiren ve kendisine yeni bir başşehir kurarak Kyros Medler'e karşı ayaklanma başlattı. Milâttan önce 550'de Medler'in başşehri Ekbatana'yı işgal etti ve Med ülkesini bir eyaleti haline dönüştürdü. Daha sonra Lidya Kralı Kroisos'u yenilgiye uğratarak (m.ö. 547) başşehir Sardes'i ve Anadolu'nun diğer bölgelerini, milâttan önce 539'da Bâbil'i ele geçirdi ve yurtlarından sürülmüş olan İbrânîler'in Kudüs'e geri dönmelerine izin verdi. Ardından Suriye ve Filistin'i aldı. Kyros'un oğlu Kambyses de genişleme politikasını sürdürdü. Milâttan önce 525'te Mısır'ı istilâ etti. Kambyses Mısır'da iken Gaumata adında bir rahip Ahamenî tahtını ele geçirdi ve dinî kimliğini kullanarak saltanatını meşrulaştırmaya çalıştı. Milâttan önce V. yüzyılın sonlarında Ahamenî İmparatorluğu'na mensup olan Darius (Dârâ) tahtı ele geçirdi. Darius devletin yapısını da reformlar gerçekleştirdi. İmparator-

luğu yirmi eyalete ayırdı. Eyaletlerin başında bulunan ve doğrudan krala karşı sorumlu olan valilerin başlıca görevi vergi toplamaktı. Askerî işler yine doğrudan krala bağlı bir kumandanın sorumluluğuna verildi.

Darius, imparatorluğunu doğuya doğru İndus vadisine kadar genişlettikten sonra batıya yönelerek Ege sahillerindeki şehirleri ele geçirdi. Ancak milâttan önce 490'da Yunanlılar'la yapılan Marathon Savaşı'nda yenilgiye uğradı. On yıl sonra Yunanlılar üzerine büyük oğlu I. Xerxès kumandasında büyük bir ordu gönderdi. Xerxès kara savaşını kazandıysa da Salamis'te yapılan deniz savaşını kaybetti (m.ö. 480). Ahamenî İmparatorluğu'nun batıya açılması böylece sona erdi. Son Ahamenî hükümdarı III. Darius tahta çıktığında Makedonyalılar yeni bir güç olarak Ortadoğu sahnesinde belirdiler. Makedon Kralı Büyük İskender milâttan önce 334'te Anadolu, Suriye ve Mısır'ı aldıktan sonra İran'a yöneldi. Milâttan önce 331'de Ninevâ (Ninova) yakınlarında Gaugamela'da yapılan savaşta Darius savaş alanından kaçtı, daha sonra Media'da öldürüldü. İskender İndus vadisine kadar doğuya ilerledi, oradan tekrar Mezopotamya'ya döndü. Ahamenî İmparatorluğu böylece tarihe karışmış oldu.

Ahemenîler'in Zerdüşti olup olmadıkları hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Dareios'un yazıtlarında en büyük tanrının Ahura Mazda olduğu kayıtlıdır. Bu yazıtlarda iyilikle kötülükten oluşan ikilik, aydınlıkla karanlık arasındaki çatışma yine Zerdüştilik esaslarında belirtildiği gibi anlatılır. Ancak yabancı tanrılara hoşgörülü bir yaklaşım ve ölümlerin gömülmesi âdeti Ahamenîler'in Zerdüşti olmadıkları görüşünü desteklemektedir.

İskender'in kurduğu büyük imparatorluk ölümünden (m.ö. 323) sonra kumandanları arasında paylaşıldı. Mezopotamya, İran ve Suriye'yi Selevkos (Seleucus), Mısır'ı Ptolemaios aldı. Selevkos önce Dicle kıyısında kurduğu Seleukeia'yı başşehir yaptı, ardından başşehri Antakya'ya taşıdı. Seleukoslar'ın (Selevkoslar, Selekiler) bütün güçlerini batı sınırlarına harca-yıp doğuyu ihmal etmeleri, doğu eyaletlerinin merkezden bağımsız hareket etmesine zemin hazırladı. Parthia eyaletinde Parni kabilesinin reisi Arsakes, Seleukoslar'a karşı ayaklandı ve diğer kabileleri kendi önderliğinde birleştirdikten sonra Part İmparatorluğu'nu kurdu (m.ö. 250).